

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ FƏNDAXİLİ ƏLAQƏ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tədris, fəndaxili əlaqə, təlim, inteqrasiya fəlsəfəsi

Key words: Azerbaijani language, teaching, intensive communication, training, integration philosophy

Ключевые слова: азербайджанский язык, преподавание, обучение, внутрипредметные связи, философия интеграции

Azərbaycan dili təlimində dərsə verilən müasir tələblərlə bağlı müəllimlərin qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr durur. Onlar Azərbaycan dili təlimində istifadə olunan metodların təkmilləşdirilməsi və müasir dərsə verilən tələblərin həyata keçirilməsi üçün bütün imkanlardan istifadə etməlidirlər. Azərbaycan dilinin daha dərinə, hərtərəfli mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirməli, təlimin ən mütərəqqi metod və priyomlarından yaradıcı şəkildə istifadə etməklə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağa çalışmalıdırlar. Həmin məqsədlərə nail olmaq, şagirdlərin fəallığını qorumaq üçün müxtəlif metodlardan istifadə edilir. Azərbaycan dili dərslərində fəndaxili əlaqə qeyd olunan imkanlar baxımından da diqqəti cəlb edir.

Dərsin uğurlu alınması üçün də fəndaxili əlaqədən istifadə vacib amillərdəndir. Belə ki, müasir dərsə verilən tələblərdən biri də elmilik prinsipinin gözlənilməsidir. Elmilik prinsipinin gözlənilməsinə kömək edən tədbirlərdən biri də fəndaxili əlaqənin bütün imkanlarından dərs zamanı məharətlə istifadə etməkdir. Fəndaxili əlaqənin təmin edilməsi, bir tərəfdən elmilik prinsipini tamamlayır, digər tərəfdən, şagirdin biliyini sistemləşdirir, bütövləşdirir.

Fəndaxili əlaqə, bir çox hallarda məlumla naməlumun qarşılaşdırılması zamanı yaranan bağlılıqdır. Burada düyn nöqtəsini müəllim qoyur və o, dərsi tədris edərkən məlumla əsaslanmaqla yeni biliyin möhkəm özülünü qoymuş olur. Final isə şagirdə verilmiş sistemli və möhkəm biliklərə əsaslanır.

Fəndaxili əlaqə də fənlərarası əlaqə kimi inteqrasiya fəlsəfəsinə xidmət edir. Bu məsələ metodikada heç də yeni məsələ deyil. Hələ vaxtilə iki əsr bundan əvvəl yaşamış, böyük çex-slavyan pedaqoqu Y.A.Komenski təlimdə əlaqə yaratmaqdan danışarkən qeyd etmişdir ki, bütün və hər cürə anlayışları bir-biri ilə əlaqədə öyrənmək lazımdır. O, bu haqda “Böyük didaktika” əsərində daha geniş fikirlər söyləmişdir. Bu əsərin yazılmasından uzun zaman keçməsinə baxmayaraq, Avropa təlimçiləri bu nəzəriyyəni başqa bir nəzəriyyə ilə əvəz etmək fikrinə düşməmişlər, müəyyən əlavələrlə nəzəriyyə daha da genişləndirilmiş lakin, əsas anlayışlar öz aktivliyini saxlamışdır ki, bu da fəndaxili əlaqənin Avropa ölkələrində də aktual olduğunu göstərir.

Dilçi pedaqoqlar və didaktiklar qeyd edirlər ki, mənimsəmə mexanizmi məlumun əsasında nələri isə qəbul edir və beləliklə də, təfəkkürdə məfhumların yaxınlaşması və birləşməsi baş verir, psixoloji hazırlıq nəticəsində idrak prosesi aktivləşir. Bu ehtiyac isə fəndaxili əlaqə vsitəsilə ödənilir. Beləliklə mənimsəmə üçün fəndaxili əlaqənin varlığı mütləqdir.

Azərbaycan dili tədrisinin metodikası sahəsində sanballı elmi işləri ilə tanınan görkəmli dilçilərdən A.Abdullayev, Ə.Əfəndizadə, Y.Kərimov, B.Əhmədov, H.Balıyev və başqalarının tədqiqatlarında fəndaxili əlaqənin bir sıra məsələləri işıqlandırılmışdır. Göstərdiyimiz kimi metodistlərin fəndaxili əlaqə ilə bağlı araşdırmaları daha çox müxtəlif bölmələrin, mövzuların tədrisində fəndaxili əlaqənin tətbiq imkanları ilə bağlı olmuşdur.

Milli kurikulum təhsildə fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyaya xüsusi önəm verir. Bu yöndə metodika mövcud olduğu ilk dövrlərdən başlayaraq bir sıra dəyərli fikirlər söyləmiş, illər keçdikcə həmin fikirlər təkmilləşmiş və genişlənməmişdir. Fəndaxili əlaqə, demək olar ki, bütün fənlərdə istifadə olunan tələblər sırasındadır və hər sahə üzrə bir sıra elmi-metodiki əsərlər yazılmışdır. Bu sahə üzrə öz sözünü demiş metodistlərdən biri də professor A. Abdullayevdir. Onun “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” kitabında fəndaxili əlaqənin izahına belə yanaşılmışdır. Kitabın “Azərbaycan dili dərslərinə verilən müasir tələblər” haqqında mövzusunun tərkib hissəsində fəndaxili əlaqə haqqında geniş məlumat verilmişdir. Metodist dərsə verilən tələbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. Azərbaycan dili dərslərinin ideya-elmi səviyyəsini yüksəltmək;
2. Fənlərarası əlaqəyə diqqəti artırmaq;
3. Fəndaxili əlaqədən istifadə etməyə dair;
4. Dərsdə şagirdlərin idrak fəaliyyətini və müstəqilliyini artırmaq (1, 84).

Birinci və ikinci tələblər haqqında geniş məlumat verdikdən sonra metodist fəndaxili əlaqədən istifadə etməyə dair öz fikirlərini bildirib. A. Abdullayev qeyd etmişdir ki, qabaqcıl müəllimlərin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də fəndaxili əlaqə yaratmağa müvəffəq olmaqdır. O, bu əlaqəni iki formada vermişdir:

- a) mövzulararası əlaqə
- b) bəhslərarası əlaqə

Müəllifin bu fikirlərinin tarixi keçən əsrin ikinci yarısında dayansa da, öz aktuallığını hələ də saxlamaqdadır. Yeni yazılmış metodiki əsərlərdə alimin fikirlərindən geniş şəkildə istifadə edilir və həmin fikirlər əsasında müasir dövrə aid yeni metodiki əsərlər yazılır.

Professor A. Abdullayev kimi, professor H. Balıyev də fəndaxili əlaqə mövzunu “Müasir dövrdə Azərbaycan dili dərslərinə verilən başlıca tələblər” mövzusunun tərkibində vermişdir. Abdullayevin dəyərli bölgüsünü təkmilləşdirərək H. Balıyev bura başqa bir mühüm tələb əlavə etmişdir ki, bu da müasir dövrə uyğun olaraq, Azərbaycan dili dərslərində əyani və texniki vasitələrin imkanlarından geniş istifadəyə nail olmaq və elmilik prinsipinin gözlənilməsi tələbidir. H. Balıyev fəndaxili əlaqəni elmilik prinsipinin gözlənilməsinə kömək edən vasitələrdən biri

kimi vermişdir. Qeyd etmişdir ki, “fəndaxili əlaqənin bütün imkanlarından dərstdə məharətlə istifadə edilməlidir. Fəndaxili əlaqənin təmin edilməsi, bir tərəfdən elmilik tələbini tamamlayır, digər tərəfdən, şagirdin biliyini sistemləşdirir, bütövləşdirir. Eyni zamanda, hər hansı mövzunun daha şüurlu və yaradıcılıqla mənimsənilməsini təmin edir” (2, 42).

Burada daha sonra alim başqa bir məsələyə də toxunmuşdur ki, bu da fəndaxili əlaqəni dünənki dərslə bugünkü dərslə əlaqəsi kimi başa düşürlər. Amma, bu həmişə belə olmur. Fəndaxili əlaqə dedikdə, Azərbaycan dilindən ayrı-ayrı mövzular arasındakı əlaqə nəzərdə tutulur ki, bu da müəyyən oxşarlıqları fənlər arasında özünü göstərir. H. Bəliyev və A. Abdullayevin fikrinə şərik çıxaraq, özünəməxsus şəkildə şərh etmişdir ki, “müəllimin keçəcəyi mövzunu hansı mövzu ilə əlaqələndirməli olacağını əvvəlcədən təyin etməlidir” (2,43).

H. Bəliyev və A. Abdullayev fəndaxili əlaqə mövzusunun dərslərlərin tərkibində verdiklərindən onlar haqqında sadəcə məlumatlandırılmış oluruq. Fəndaxili əlaqənin məzəzi onun necə qurulması haqqında qısa və qiymətli informasiyalar verilmiş bu dərslərdən istifadə edilərək fəndaxili əlaqə mövzusunun aid başqa mütəxəssislər də qiymətli elmi əsərlər yazmışlar. Adlarını çəkdiyimiz müəlliflərin fikirləri həmin əsərlər üçün bir növ özlü rolunu oynamışdır.

Bu mövzu ilə bağlı daha çox məqalə yazmış alimlərdən biri də V. Qurbanovdur. O, "Azərbaycan dili təlimində fəndaxili əlaqəyə istinad etməyin imkanları" adlı məqaləsində, "Azərbaycan dilinin və dilçilik elminin birgə həm dildaxili əlaqə, həm də vəhdət prinsipinə istinad olunmalıdır" mövzusu ətrafında öz fikirlərini bildirmişdir. Fəndaxili əlaqənin Azərbaycan dilində əsas qanunauyğunluq və dil haqqında elmin öz xarakteri ilə bağlı linqvoetika olmasını göstərmək üçün dilçilik elmi və Azərbaycan dilinin bir sıra ortaq xüsusiyyətlərini göstərmişdir:

1) Dilçilik də, Azərbaycan dili də öz sahələrinə, şöbələrinə, bölmə və yarımfişilləri əsasında differensasiya-inteqrasiya olunur;

2) Dilçilik də, Azərbaycan dili fənni də şöbələrarası, mövzulararası struktur-məzmun çarxları vasitəsilə hərəkətə gətirilərkə öyrənilir;

3) Hər ikisində ümumidən xüsusiyyə və ya xüsusidən ümumiyyə metodunu əsas götürülür;

4) Hər ikisinin tədrisində dil daxili əlaqə və vəhdət prinsipinə istinad olunur;

5) Hər ikisi dil və təfəkkürün qarşılıqlı vəhdəti və mübarizəsi zəminində tədqiq edilir və öyrənilir və s. (3, 31-34).

Prof. V. Qurbanov qeyd etmişdir ki, fəndaxili əlaqə Azərbaycan dili elminin tədrisində istifadə olunan bir qanunauyğunluq, dil haqqında elmin öz xarakteri ilə bağlı olan linqvoetikadır ki, bu da "fizika fizikanın qanunları ilə öyrənilir" fəlsəfəsinə uyğun gəlir. O, hər cümləsində isbat etməyə çalışır ki, dilçiliyin və Azərbaycan dilinin nəinki məzmun əlaqəlikləri eynidir, eyni zamanda onların metodikasında da müştərəklik göz qabağındadır.

Göründüyü kimi, təlim fasiləsiz və davamlı bir prosesdir. Tədris olunan hər bir mövzu özündən əvvəlki biliklərə əsaslanır və özündən sonra tədris olunanlar üçün zəmin hazırlayır. Azərbaycan dili dərslərinin tədrisi zamanı fəndaxili əlaqə göstərilən bu iki cəhətin birləşməsi məzmununu daşıyır. Fəndaxili əlaqənin məqsəd və vəzifələri də bu iki cəhətin məzmununu üzərində ümumiləşdirilir.

Dil təlimi prosesində şagirdlərin fəallığını təmin etmək üçün fəndaxili əlaqə metodunun xüsusi yeri vardır. Azərbaycan dilindən keçilən mövzuların xeyli hissəsi bir-biri ilə bağlı olduğundan bu metodun istifadə imkanları genişdir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 1978, 280 s.
2. Bəliyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, ADPU, 2003, 426 s.
3. Qurbanov V. Azərbaycan dili təliminin məzmunu, onun dildaxili əlaqə və vəhdət prinsipi baxımından təhlili // Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi. Bakı, № 3, 2009, s. 31-34.
4. Qurbanov V. Azərbaycan dilinin tədrisi: yeni yanaşmalar, fəndaxili əlaqələr // Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi // Bakı, 2009, № 3, 44-49 s.
5. Qurbanov V. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Müəllim, 2014, 258 s.

Intra contact in Azerbaijan language lessons

Summary

The Azerbaijani language takes a special place among the subjects taught at the secondary school. The use of the intensive communication method in the subject needs to meet modern requirements. The use of this method to ensure that student engagement is a good result.

Внутрипредметные связи на уроках азербайджанского языка

Резюме

Азербайджанский язык занимает особое место среди школьных предметов. Для достижения необходимого результата очень важно применять метод межпредметных связей. Этот метод должен опираться на принципы и задачи современной методики преподавания. Его применение на языковых уроках способствует также активизации учеников на уроках.

Рәyçи: b.m. D. Bəşirova